

طراحی الگوی برنامه درسی آموزش شهروندی برای دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی

- سیده مریم طیبی ماسوله، دانشجوی دکتری برنامه ریزی درسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
- کامبیز پوشنه*، استادیار، گروه تربیت و مشاوره، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
- علی‌اکبر خسروی بابادی، دانشیار، گروه تربیت و مشاوره، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
- حمیدرضا رضازاده، استادیار، گروه تربیت و مشاوره، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
- احمد رضانی، استادیار، زبان‌شناسی همگانی، سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی، تهران، ایران

• تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۰۷ • تاریخ انتشار: مهر و آبان ۱۴۰۱ • نوع مقاله: پژوهشی • صفحات ۴۷ - ۵۹

چکیده

هدف پژوهش حاضر طراحی الگوی برنامه درسی آموزش شهروندی برای دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی بود. برای پاسخ به سؤال پژوهش از روش‌شناسی کیفی تئوری داده‌بنیاد استفاده شد که از حیث فلسفه پژوهش در زمره‌ی پژوهش‌های اثبات‌گرایی از نوع کاربردی و از حیث روش پژوهش کیفی دارای رویکرد استقرائی و قیاسی و راهبرد پیمایشی است. جامعه آماری این پژوهش صاحب‌نظران و متخصصان برنامه‌ریزی درسی ویژه و کارشناسان سازمان آموزش و پرورش استثنایی بودند. با استفاده از روش غیر احتمالی قضاوتی (هدفمند) نمونه‌گیری انجام شد و مصاحبه با نمونه‌های پژوهش به عمل آمد. به منظور نمونه‌گیری از روش گلوله برفی استفاده شد و مصاحبه به صورت نیمه‌ساختاریافته با سؤالات باز و کلی تا ۱۵ نفر انجام شد تا به اشباع داده‌ها رسید ولی جهت اطمینان بیشتر تا ۲۴ نفر مصاحبه شدند. در نهایت با استفاده از تکنیک داده‌بنیاد با استفاده از نرم‌افزار Atlas ti عوامل شناسایی گردید. مصاحبه عمیق به عنوان اصلی‌ترین ابزار جمع‌آوری داده‌ها در این مرحله مورد استفاده قرار گرفت. براساس نتایج به دست آمده، در مجموع ۱۰۶ مفهوم و ۲۱ مقوله یا کد باز شناسایی و استخراج شدند. ۲۱ مقوله‌ی شناسایی شده در ۶ دسته اصلی داده‌بنیاد قرار گرفتند. از میان عوامل شناسایی شده، روند کدگذاری محوری انجام شد و براساس آن ارتباط خطی میان مقوله‌های پژوهش شامل شرایط علی، مقوله‌های محوری، شرایط زمینه‌ای، شرایط مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها مشخص شد. نتایج به دست آمده، اهمیت کاربردی بودن آموزش‌های شهروندی برای دانش‌آموزان با نیازهای ویژه را تأیید کرد. نتایج ارائه‌شده در این پژوهش نشان می‌دهد مهم‌ترین نتایج به دست آمده از مصاحبه‌ها بر محتوای آموزش شهروندی و روش‌های آموزش تأکید داشتند. در خصوص روش‌های تدریس و آموزش نیز، بر تشکیل گروه‌های غیررسمی و نظارت بر فعالیت گروه‌ها، یادگیری در عمل و روش‌های تدریس شاگرد محور و مشارکتی تأکید شده است.

واژه‌های کلیدی: آموزش شهروندی، برنامه درسی، دانش‌آموزان با نیازهای ویژه، کودکان کم‌توان ذهنی

مقدمه

دانش‌آموزان با نیازهای ویژه، کودکانی هستند که دارای اختلالات شنوایی، بینایی، معلولیت جسمی، ناتوانی ذهنی، مشکلات یادگیری، اختلالات هیجانی-رفتاری، مشکلات گفتاری یا زبانی و مشکلات یادگیری هستند (۱). از این میان، دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی در تفکر سریع، استدلال عمیق، به‌یادآوری، برنامه‌ریزی برای آینده و انطباق سریع با شرایط جدید، درک گفتار و حرکات و ایما و اشاره ضعف دارند. این دانش‌آموزان نسبت به همسالانشان ناپختگی بیشتری نشان می‌دهند و غالباً رفتارها و پاسخ‌هایی را که مناسب کودکان کم‌سن‌تر است، بروز می‌دهند (۲). با وجود این قبیل ضعف‌های آشکار، دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی قادر به یادگیری هستند و به‌ویژه زمانی که از روش‌های آموزش مؤثر استفاده شود، آنها می‌توانند رفتارهای جدید زیادی را فراگیرند. این افراد در سطح بالایی، می‌توانند گفتار و حرکات و ایما و اشاره ساده را درک کنند و توانایی روابط میان فردی رضایت‌بخشی داشته باشند و در اجتماع مشارکت فعال داشته باشند (۳). آشکارترین ویژگی دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی این است که در اغلب مطالبی که دانش‌آموزان عادی به‌راحتی یاد می‌گیرند، آنان مشکلات بسیار زیادی دارند (۴).

این گروه از کودکان، برای ادامه حیات و فعالیت‌های اجتماعی خود نیاز به آموزش دارند. زیگلر^۱ (۱۹۹۹)، معتقد است کودکان کم‌توان ذهنی در معرض مشکلات هیجانی و اجتماعی قرار دارند. به نظر وی این افراد انتظار بالایی برای شکست دارند و این انتظار بر نحوه رویکرد آنها به موقعیت‌هایی که متضمن مهارت‌های شناختی است، اثر می‌گذارد. البته این تأثیر به‌شدت در مهارت‌های اجتماعی و روابط آنها در محیط نیز دیده می‌شود. مهارت‌های اجتماعی شامل «مهارت‌های بین‌فردی»، «مسئولیت‌پذیری اجتماعی»، «عزت‌نفس»، «ساده‌لوحی»، «خوش‌باوری»، «پیروی از قوانین و مقررات»، «پرهیز از قربانی شدن» و «حل مسئله اجتماعی» می‌شود (۵).

برای بسیاری از دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی، هدف اولیه آموزش ویژه این بود که اطمینان حاصل شود فرصتی برای حضور و استفاده کیفی از آموزش برای آنها فراهم می‌شود. یعنی آموزش عمومی رایگان و مناسب برای آنها نیز مانند سایر افراد ارائه شود. این یک اصل مهم در قانون آموزش دانش‌آموزان با

نیازهای ویژه است. یکی از اهداف اصلی کلاس‌های آموزشی کودکان کم‌توان ذهنی بهبود رفتار و روابط آنها با محیط است. اما در عین حال آنها باید یاد بگیرند که فعالیت‌های روزمره را به‌طور مستقل انجام دهند، ارتباطات خود را بهبود بخشند و توانایی‌های شناختی‌شان را توسعه دهند» (۶).

از سویی دیگر، بحث فراگیرسازی مطرح است. در فراگیرسازی، دانش‌آموزان با نیازهای ویژه در کنار دانش‌آموزان عادی تحصیل می‌کنند. نگاهی تاریخی به آموزش و پرورش ویژه نشان می‌دهد که در گذشته، در سراسر دنیا، تفکر غالب در نظام آموزشی جداسازی بود. اما امروزه طراحی، برنامه‌ریزی و اجرای برنامه‌های یکپارچه‌سازی آموزشی و اجتماعی برای این‌گونه دانش‌آموزان، تفکر غالب شده است. در فراگیرسازی، دانش‌آموزان با نیازهای ویژه در کنار دانش‌آموزان عادی تحصیل می‌کنند. به همین دلیل می‌توان گفت سازگاری اجتماعی و آموزشی به‌منظور ادغام کودک در جامعه از اصلی‌ترین اهداف آموزش فراگیر است. در عین حال، در عمل، تلاش می‌شود تا شرایط مناسب برای کامل‌ترین سازگاری اجتماعی و رشد شخصیت کودکان با نیازهای ویژه ایجاد شود (۷). در جوامع غربی نیز آموزش دانش‌آموزان با کم‌توانی ذهنی و بدون معلولیت در یک کلاس بسیار مورد توجه قرار گرفته است.

در سال‌های اخیر، مهم‌ترین مسئله عمومی که توجه متخصصان تعلیم و تربیت را به خود جلب کرده است، توجه به آموزش دانش‌آموزان با نیازهای ویژه، رشد همه‌جانبه و نیازهای آموزشی ویژه آنان است (۸). از آن جمله می‌توان به «آموزش شهروندی» اشاره کرد. بررسی‌های انجام شده بیانگر این واقعیت است که علی‌رغم اینکه شهروندی حق هر شخص، صرف نظر از وضع سلامتی است، با این حال افراد با کم‌توانی ذهنی اغلب از تأمین حقوق شهروندی برابر با افراد محروم هستند. ارائه حقوق شهروندی برابر برای افراد با نیازهای ویژه، تنها با فراهم آوردن دسترسی به آموزش و فرصت اشتغال برای آنها امکان‌پذیر است تا بتوانند استعدادهای خود را ابراز کنند و در اجتماع حضور فعال داشته باشند (۹). در این راستا برای دستیابی به اهداف والای آموزشی، تدوین برنامه‌های درسی متناسب با توانایی‌های ذهنی و جسمی گروه‌های مختلف دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی به‌منظور آمادگی برای زندگی مستقل ضروری به نظر می‌رسد (۱۰). بنابراین طراحی و تدوین برنامه درسی در زمینه‌های خاص ضرورت دارد. برنامه درسی

1. Ziegler

در این راستا برای دستیابی به اهداف والای آموزشی، تدوین برنامه‌های درسی متناسب با توانایی‌های ذهنی و جسمی گروه‌های مختلف دانش‌آموزان با ناتوانی‌های ذهنی، به منظور آمادگی برای زندگی مستقل ضروری به نظر می‌رسد (۱۸). در ایران بهار (۱۹)، در پژوهشی در رابطه با محتوای آموزشی و آموزش کودکان با ناتوانی ذهنی در زمینه نگرش معلمان و والدین، به این نتیجه رسید که هم معلمان دوره ابتدایی و هم معلمان دوره متوسطه تأثیرات مثبتی بر مهارت‌های زندگی مستقل کودکان ناتوان ذهنی دارند. بنابراین نیاز به طراحی و ارائه الگویی برای آموزش شهروندی در برنامه درسی این دانش‌آموزان (کم‌توان ذهنی) که از اعتبار لازم نیز برخوردار باشد، به شدت احساس می‌شود. این آموزش، «مفهومی چندبعدی است که مفاهیم اخلاقی، زیست‌محیطی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی را دربر می‌گیرد. در واقع، آموزش شهروندی آماده‌سازی کودکان و نوجوانان برای پذیرش نقش‌ها و مسئولیت‌هایشان به‌عنوان شهروند است. آموزش شهروندی به آن بخش از فعالیت‌های تعلیم و تربیت اطلاق می‌شود که در اشکال رسمی، افراد یک جامعه را برای عضویت در جامعه سیاسی آماده و جامعه‌پذیر می‌کند (۱۲). در این راستا «مدارس آموزش ویژه نقش مهمی در آماده‌سازی دانش‌آموزان با ناتوانی ذهنی برای شهروندی فعال در جوامع مختلف دارند» (۱۳). الگوی شهروندی که از اهداف آن، مشارکت کامل افراد با نیازهای ویژه در جامعه و بهینه‌سازی رضایت و رفاه است، مهم‌ترین پارادایم برای برنامه‌ریزی دانش‌آموزان با نیازهای ویژه است (۱۴). چرا که «دانش‌آموزان با آموزش حقوق شهروندی می‌توانند مهارت‌های ارزشمندی مانند استدلال انتقادی، تصمیم‌گیری و مهارت‌های حل مسئله را پرورش دهند. بنابراین معلمان این مراکز باید بر رشد قابلیت‌های شهروندی دانش‌آموزان تأکید کنند و آنها را از نظر ذهنی ایمن‌تر نمایند. این امر می‌تواند از دستیابی به مهارت‌های لازم برای شهروند فعال، پشتیبانی کند» (۱۵). در حالی که در سال‌های اخیر، مهم‌ترین مسئله عمومی که توجه متخصصان تعلیم و تربیت را به خود جلب کرده است، توجه به آموزش دانش‌آموزان با نیازهای ویژه، رشد همه‌جانبه و نیازهای آموزشی ویژه آنان است» (۱۶)؛ که از جمله آنها می‌توان به «آموزش شهروندی» اشاره کرد. اما متأسفانه مشاهده می‌شود که «علی‌رغم اینکه شهروندی حق هر شخص، صرف نظر از وضع سلامتی است، باین حال افراد با ناتوانی ذهنی اغلب از تأمین حقوق شهروندی برابر با افراد عادی محروم هستند. ارائه حقوق شهروندی برابر برای افراد با نیازهای ویژه، تنها با فراهم آوردن دسترسی به آموزش و فرصت اشتغال برای آنها امکان‌پذیر است تا بتوانند استعدادهای خود را ابراز کنند و در اجتماع حضور فعال داشته باشند (۱۷).

روش

روش پژوهش حاضر کیفی است. برای پاسخ به سؤال پژوهش از روش‌شناسی کیفی تئوری داده‌بنیاد با رویکرد اشتراوس کوربین استفاده شد. از حیث فلسفه پژوهش در زمره پارادایم اثبات‌گرایی و از نوع کاربردی و از حیث سابقه پژوهش کیفی و کمی، دارای رویکرد استقرائی و قیاسی و راهبرد پیمایشی است (۲۱). این پژوهش از حیث هدف اکتشافی است و به

در کدگذاری باز، ابتدا داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها به دقت مورد مطالعه، بررسی و تحلیل قرار گرفتند. سپس عمل مفهوم‌سازی صورت گرفت و به داده‌هایی که از نظر مفهوم شبیه به یکدیگر بودند، با نام‌های متناسب، برجسب زده شد.

این مرحله به منظور مقایسه و تمایز کدها و مفاهیم، موارد پیچیده‌تر و جامع‌تری را ارائه می‌دهد. در این مرحله با شناسایی الگوهایی در درون یافته‌ها، دسته‌های اولیه شکل می‌گرفتند. همچنین در این مرحله از تحلیل داده‌ها، هم‌زمان با جمع‌آوری داده‌های جدید، پژوهشگران با درگیر بودن در فرآیند هم‌سنجی پیوسته، به میزان دریافت اطلاعات جدید در دسته‌ها و بنابراین به اشباع رسیدن آنها توجه داشتند. یک دسته، نشانگری از واحدهای اطلاعات درباره حوادث، پیشامدها و مصداق‌ها است (۲۲).

به طور معمول پدیده محوری، دسته‌ای در میان داده‌های جمع‌آوری شده است که به صورت وسیعی در خلال مصاحبه‌ها از آن نام برده شده یا از جنبه نظری، در شکل مفهومی مرکزی و بنیادی پدیدار می‌شود (۱۷).

اشتراوس و کوربین (۱۹۹۸)، انواع دسته‌هایی که پیرامون پدیده محوری می‌توانند جای بگیرند را شامل: شرایط علی (عواملی که سبب پدیدار شدن مقوله محوری می‌شوند)، شرایط زمینه‌ای و مداخله‌گر (عوامل داخلی و خارجی مؤثر بر اجرای خط‌مشی‌ها و راهبردهای مدل)، راهبردها (راهکارهای پیشنهادی در واکنش به پدیده محوری) و درنهایت پیامدها (نتایج به‌کارگیری راهبردها) برشمردند.

مصاحبه عمیق به عنوان اصلی‌ترین ابزار جمع‌آوری داده‌ها در این مرحله مورد استفاده قرار گرفت. براساس نتایج به دست آمده، در مجموع ۱۰۶ مفهوم و ۲۱ مقوله یا کدباز شناسایی و استخراج شدند. ۲۱ مقوله شناسایی شده در ۶ دسته اصلی داده‌بنیاد قرار گرفتند. در ادامه به بررسی کدگذاری باز برای عوامل تشکیل دهنده مدل داده‌بنیاد اختصاص یافته است.

جدول ۳) کدهای شناسایی شده مقوله اصلی

کد باز	کدگذاری محوری	کدگذاری انتخابی
آموزش سبک زندگی	ب. بازهای ویژه برای دانش‌آموزان شهروندی	مقوله اصلی
یکپارچگی و جهان‌وطن‌گرایی		
آموزش حق و حقوق زندگی		
آموزش مسئولیت‌های زندگی		

اکتشاف متغیرها و ارتباط علی آنها می‌پردازد. جامعه آماری این پژوهش صاحب‌نظران و متخصصان برنامه‌ریزی درسی ویژه و کارشناسان سازمان آموزش و پرورش استثنایی بودند. با استفاده از روش غیر احتمالی قضاوتی (هدفمند) نمونه‌گیری انجام شده است. مصاحبه با نمونه‌های پژوهش انجام شد. به منظور نمونه‌گیری از روش گلوله برفی استفاده شده و مصاحبه به صورت نیمه‌ساختاریافته با سؤالات باز و کلی تا ۱۵ نفر انجام شد و به اشباع رسید. اما جهت اطمینان بیشتر تا ۲۴ نفر مصاحبه شدند. درنهایت با استفاده از تکنیک داده‌بنیاد رویکرد اشتراوس کوربین و با استفاده از نرم‌افزار Atlas ti عوامل شناسایی شدند.

یافته‌ها

بخش کیفی این مطالعه براساس دیدگاه ۲۴ نفر از صاحب‌نظران و متخصصان برنامه‌ریزی درسی ویژه و کارشناسان سازمان آموزش و پرورش استثنایی انجام گرفت. از نظر جنسیت ۱۹ نفر مرد و ۵ نفر زن بودند. درنهایت ۵ نفر کمتر از ۳۰ سال سابقه کاری داشته و ۵ نفر نیز بالای ۳۱ سال تجربه کاری داشتند که در جداول (۱ و ۲) به تفکیک فراوانی آنها مشخص شده است.

جدول ۱) توزیع خبرگان به لحاظ جنس

جنسیت	مرد	زن	کل
تعداد	۱۹	۵	۲۴
درصد	٪۷۹	٪۲۱	٪۱۰۰

جدول ۲) توزیع خبرگان به لحاظ سابقه کار

سابقه کاری	کمتر از ۳۰ سال	بالاتر از ۳۱ سال	کل
تعداد	۱۹	۵	۲۴
درصد	٪۷۹	٪۲۱	٪۱۰۰

در مرحله نخست، داده‌های کیفی از خلال مصاحبه‌های عمیق با گروه خبرگان گردآوری شد. در فرآیند کدگذاری باز، مضمون‌های بسیاری حاصل شد که طی فرآیند رفت و برگشتی تحلیل داده‌ها، مجموعه این داده‌های کیفی اولیه به مقوله‌های کمتری تقلیل یافت. سپس به بررسی هر یک از مقوله‌های به دست آمده در مرحله کیفی پرداخته شد. در ادامه به بررسی مصاحبه‌ها و سپس شاخص‌های استخراجی از متون و مصاحبه‌ها اشاره شده است.

جدول ۴) کدهای شناسایی شده شرایط علی

کد گذاری انتخابی	کد گذاری محوری	کد باز	
شرایط علی	مشارکت	نیاز به همکاری دانش آموزان	
		اهمیت نقش فعال دانش آموزان	
		جلب اعتماد دانش آموزان	
		جلب رضایت دانش آموزان	
	نیازسنجی		اجرای دقیق و واقع بینانه فرایند نیازسنجی به عنوان پایه و اساس فرایند آموزش
			نیازسنجی، طراحی و برنامه ریزی و اجرای آموزشی
			بررسی پیش نیازهای شروع آموزش
			شناسایی و ارزیابی میزان آگاهی دانش آموزان از مفاهیم آموزش شهروندی
	سرمایه اجتماعی		نظرسنجی در مورد مفاهیم شهروندی
			نیاز مهارت آموزش شهروندی به عنوان ضرورت زندگی
			شناسایی حق و حقوق شهروندی
			شناسایی مسئولیت های اجتماعی
	الگوپذیری		آموزش شهروندی در جهت افزایش کیفیت زندگی جمعی
			تقویت سرمایه اجتماعی
			تحول شخصیتی
			تقلید از افراد مرجع (والدین، مربیان، بزرگسالان)
	درس های زندگی		الگوی مطلوب براساس استانداردهای ملی و جهانی
			الگوسازی
			آموزش های مقدماتی
			آموزش اقتصادی
آموزش حقوق مدنی			
آموزش حقوق سیاسی			
آموزش مدیریت پسماند و تفکیک زباله ها			
آموزش حفظ محیط زیست			
آموزش الگوی مصرف انرژی			

جدول ۵) کدهای شناسایی شده شرایط زمینه ای

کد گذاری انتخابی	کد گذاری محوری	کد باز
شرایط زمینه ای	ویژگی های فردی دانش آموزان کم توان ذهنی	جنسیت
		محدودیت های فردی
		آسیب پذیری جسمانی
		وضعیت حواس پنج گانه
		ویژگی های ظاهری
		کم مهارتی

کد گذاری انتخابی	کد گذاری محوری	کد باز
شرایط زمینه‌ای	شرایط اجتماعی	ویژگی‌های منطقه زندگی
		به‌روزرسانی سبک زندگی
		همگامی با تغییرات جهانی
		منزلت و جایگاه اجتماعی
		شرایط مذهبی جامعه
		نهادینه شدن آموزش شهروندی در ایران

جدول ۶) کدهای شناسایی شده شرایط مداخله‌ای

کد گذاری انتخابی	کد گذاری محوری	کد باز
شرایط مداخله‌گر	ویژگی‌های روانی	نگرش فردی
		انگیزه فردی
		اعتماد به نفس
		خود مدیریتی
		احساس خود ارزشمندی
	عوامل فرهنگی	رفتار خانواده و بزرگسالان
		رفتار معلمان و مدیران آموزشگاه و مدارس
		رفتار افراد جامعه
		تشویق شدن
		تقدیر و تشکر کردن
	امکانات و تجهیزات	احترام و پذیرش رفتار شهروندی دانش‌آموز
		تهیه امکانات لازم برای آموزش دانش‌آموزان
		ایجاد امکانات خاص با توجه به شرایط ویژه دانش‌آموزان
		شبیه‌سازی با امکانات صحیح
		امکانات مدرسه
نقش یاد دهنندگان	امکانات خانه و خانواده	
	صبوری معلمان و والدین	
	شنونده خوب بودن	
	درک شرایط ویژه دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی	

جدول ۷) کدهای شناسایی شده راهبردها

کد گذاری انتخابی	کد گذاری محوری	کد باز
راهبرد	تکنیک‌های آموزشی	استفاده از روش‌های تلفیقی در آموزش
		ارائه آموزش چهره به چهره
		برگزاری جشنواره بازیافت ویژه شهروندان
		ارائه آموزش به صورت بازدید میدانی
		آموزش به همراه عکس، فیلم، کلیپ و بروشورهای آموزشی

کد باز	کدگذاری محوری	کدگذاری انتخابی
ارزشیابی آغازین، تشخیصی، تکوینی و تراکمی	ارزیابی و ارزشیابی آموزشی	راهبرد
برآورد میزان یادگیری و درک مطلب دانش آموزان		
تدوین اهداف آموزشی، شرایط، منابع و بازده یادگیری		
آموزش اصناف مختلف در رابطه با احترام به افراد کم توان ذهنی	فرهنگ سازی	
بسترسازی اجتماعی در جهت الگوهای زندگی افراد کم توان ذهنی		
استفاده از رسانه های عمومی و ملی		
استفاده از شبکه های اجتماعی	اخلاق گرایی	
ترویج زندگی اسلامی ایرانی		
ترویج معنویات		
تطبیق آموزه های دینی با اصول آموزش شهروندی		
انگیزه های شرعی به عنوان بخشی از انگیزه های همکاری با مدیریت پسماند		
اعتقادات مذهبی و مؤلفه های تقوا، عمل به احکام و آموزه های دینی	حمایت دولتی	
بُعد مذهبی اسراف ستیزی و اصلاح الگوی مصرف		
وضع قوانین و اصول در جهت آموزش شهروندی از سنین کودکی		
حمایت دولتی از مدارس با برنامه آموزش شهروندی		
تأمین منابع مالی مورد نیاز		
پویاسازی قوانین	بهبود قوانین مرتبط با آموزش و پرورش در جهت آموزش شهروندی	
بهبود قوانین مرتبط با آموزش و پرورش در جهت آموزش شهروندی		

جدول ۸) کدهای شناسایی شده پیامدها

کد باز	کدگذاری محوری	کدگذاری انتخابی
زندگی مستقل	کیفیت زندگی	پیامد
افزایش شجاعت		
شفاف سازی آینده		
پذیرش و تطبیق شرایط خود با زندگی		
توانایی دفاع از حق و حقوق فردی و اجتماعی		
احساس نشاط و شادابی	پیامدهای روانی	
یادگیری استفاده از پوشش مناسب		
توانایی برآورده کردن نیازهای شخصی		
توانایی ارتباطات صحیح در جامعه		
افزایش اعتماد به نفس		
کاهش رفتارهای تهاجمی	پیامدهای روانی	
حفظ سلامت روانی		
تأمین بهداشت روانی		
افزایش انگیزه		
افزایش امید به زندگی		

نتیجه‌گیری

در مرحله کیفی از بین راهبردهای پژوهش کیفی از نظریه داده‌بنیاد استفاده شد و به تدوین مدلی جامع که شامل عوامل علی، عوامل مداخله‌گر، عوامل زمینه‌ای، راهبردها و پیامدهای ارائه الگوی آموزش شهروندی برای دانش‌آموزان با نیازهای ویژه است، پرداخته شد. در این پژوهش مقوله آموزش شهروندی برای دانش‌آموزان با نیازهای ویژه (کم‌توان ذهنی) به‌عنوان مقوله محوری به‌این‌علت انتخاب گردید که رد پای این مقوله در سراسر داده‌ها قابل مشاهده است و در تمامی مصاحبه‌ها تقریباً به آنها اشاره شده است و نقش محوری ایفا می‌کند.

شرایط علی حوادث، وقایع و اتفاقاتی هستند که به وقوع یا گسترش پدیده مورد نظر می‌انجامد و یا وقایعی که از نظر زمانی مقدم بر پدیده مورد نظر هستند. در این پژوهش، ۵ مقوله عوامل نیازسنجی، الگوپذیری، سرمایه اجتماعی، درس‌های زندگی و مشارکت به‌عنوان شرایط علی در نظر گرفته شده است. مشارکت دارای کدهای نیاز به همکاری دانش‌آموزان، اهمیت نقش فعال دانش‌آموزان، جلب اعتماد دانش‌آموزان و جلب رضایت دانش‌آموزان است. نیازسنجی دارای کدهای اجرای دقیق و واقع‌بینانه فرایند نیازسنجی به‌عنوان پایه و اساس فرایند آموزش، نیازسنجی، طراحی و برنامه‌ریزی و اجرای آموزشی، بررسی پیش‌نیازهای شروع آموزش، شناسایی و ارزیابی میزان آگاهی دانش‌آموزان از مفاهیم آموزش شهروندی و نظرسنجی در مورد مفاهیم شهروندی است. سرمایه اجتماعی دارای کدهای نیاز مهارت آموزش شهروندی به‌عنوان ضرورت زندگی، شناسایی حق و حقوق شهروندی، شناسایی مسئولیت‌های اجتماعی، آموزش شهروندی در جهت افزایش کیفیت زندگی جمعی و تقویت سرمایه اجتماعی است.

الگوپذیری دارای کدهای تحول شخصیتی، تقلید از افراد مرجع (والدین، مربیان، بزرگسالان)، الگوی مطلوب براساس استانداردهای ملی و جهانی و الگوسازی است. درس‌های زندگی دارای کدهای آموزش‌های مقدماتی، آموزش اقتصادی، آموزش حقوق مدنی، آموزش حقوق سیاسی، آموزش مدیریت پسماند و تفکیک زباله‌ها، آموزش حفظ محیط‌زیست و آموزش الگوی مصرف انرژی است.

اگر سلسله شرایط خاصی را که در آن استراتژی‌ها و کنش‌های متقابل برای اداره کردن، کنترل و پاسخ به پدیده صورت

می‌گیرد به‌عنوان شرایط بستر در نظر گرفته شود. در این پژوهش مقوله شرایط اجتماعی و ویژگی‌های فردی دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی به‌منزله شرایط بستر در نظر گرفته شده‌اند. ویژگی‌های فردی دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی دارای کدهای جنسیت، محدودیت‌های فردی، آسیب‌پذیری جسمانی، وضعیت حواس پنج‌گانه، ویژگی‌های ظاهری و کم‌مهارتی است.

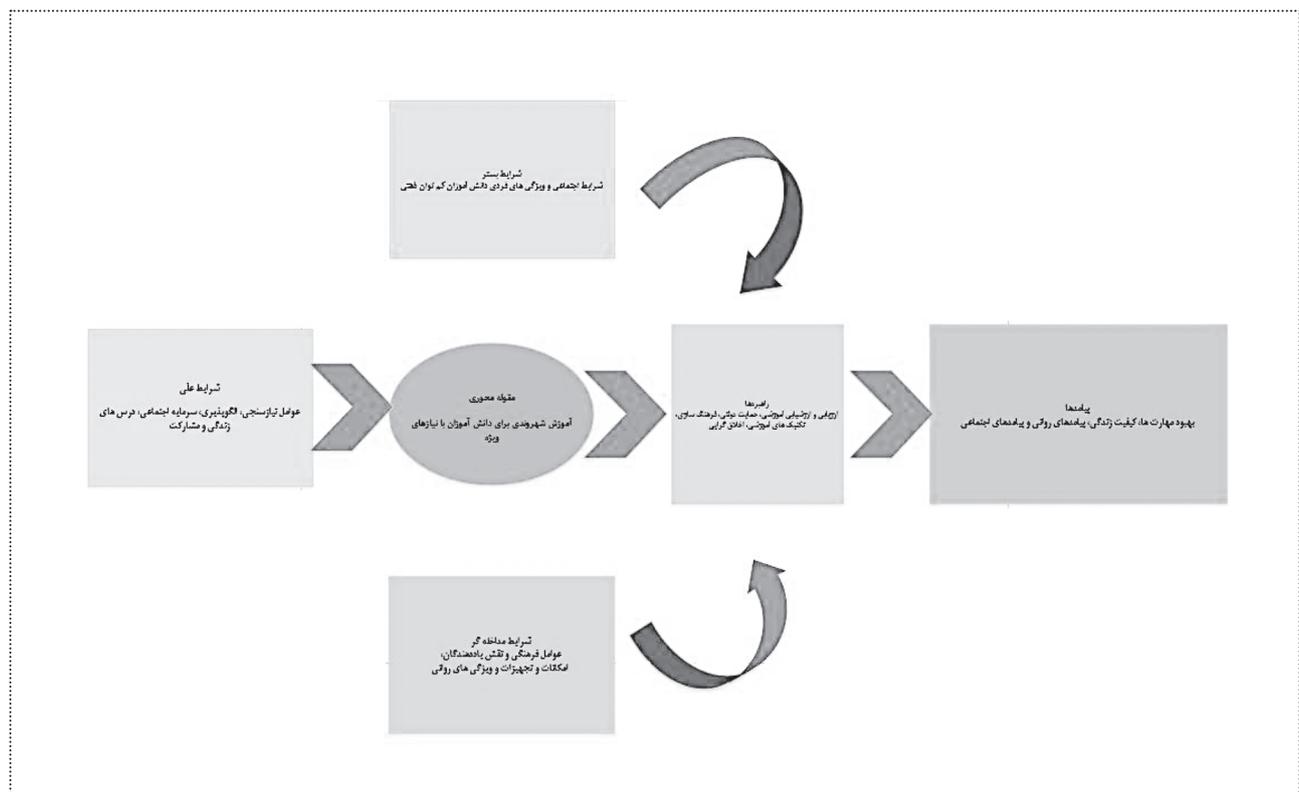
شرایط اجتماعی دارای کدهای ویژگی‌های منطقه زندگی، به‌روزرسانی سبک زندگی، همگامی با تغییرات جهانی، منزلت و جایگاه اجتماعی، شرایط مذهبی جامعه و نهادینه شدن آموزش شهروندی در ایران است.

شرایط مداخله‌گر، عواملی هستند که شرایط علی را تسهیل می‌کنند یا بر اثر این شرایط تداخل ایجاد کرده و مانع آن می‌شوند. به‌عبارت‌دیگر، شرایط مداخله‌گر خود به‌تنهایی منجر به رفتار نمی‌شود اما می‌تواند بر اثر شرایط علی بر رفتار اثرگذار باشد. در این پژوهش عوامل فرهنگی و نقش یاددهندگان، امکانات و تجهیزات و ویژگی‌های روانی به‌عنوان شرایط مداخله‌گر محسوب می‌شوند. ویژگی‌های روانی دارای کدهای نگرش فردی، انگیزه فردی، اعتمادبه‌نفس، خودمدیریتی و احساس خود ارزشمندی است. عوامل فرهنگی دارای کدهای رفتار خانواده و بزرگسالان، رفتار معلمان و مدیران آموزشگاه و مدارس، رفتار افراد جامعه، تشویق شدن، تقدیر و تشکر کردن، احترام و پذیرش رفتار شهروندی دانش‌آموز است. امکانات و تجهیزات دارای کدهای تهیه امکانات لازم برای آموزش دانش‌آموزان، ایجاد امکانات خاص با توجه به شرایط ویژه دانش‌آموزان، شبیه‌سازی با امکانات صحیح، امکانات مدرسه و امکانات خانه و خانواده است. نقش یاددهندگان دارای کدهای صبوری معلمان و والدین، شنونده خوب بودن و درک شرایط ویژه دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی است.

راهبردهای مدل پژوهش حاضر عبارت‌اند از: ارزیابی و ارزشیابی آموزشی، حمایت دولتی، فرهنگ‌سازی، تکنیک‌های آموزشی و اخلاق‌گرایی. روش‌های آموزشی دارای کدهای استفاده از روش‌های تلفیقی در آموزش، ارائه آموزش چهره‌به‌چهره، برگزاری جشنواره بازیافت ویژه شهروندان، ارائه آموزش به‌صورت بازدید میدانی، آموزش به همراه عکس، فیلم، کلیپ و بروشورهای آموزشی است. ارزیابی و ارزشیابی آموزشی دارای کدهای ارزشیابی آغازین، تشخیصی، تکوینی و تراکمی، برآورد میزان یادگیری و درک مطلب دانش‌آموزان و تدوین اهداف آموزشی، شرایط، منابع و بازده یادگیری است.

ناخواسته‌اند. در این پژوهش پیامدهای حاصل از راهبردهای پژوهش به ۴ دسته بهبود مهارت‌ها، کیفیت زندگی، پیامدهای روانی و پیامدهای اجتماعی طبقه‌بندی کرد. کیفیت زندگی دارای کدهای زندگی مستقل، افزایش شجاعت، شفاف‌سازی آینده، پذیرش و تطبیق شرایط خود با زندگی، توانایی دفاع از حق و حقوق فردی و اجتماعی، احساس نشاط و شادابی، یادگیری استفاده از پوشش مناسب، توانایی برآورده کردن نیازهای شخصی و توانایی ارتباطات صحیح در جامعه است. پیامدهای روانی دارای کدهای افزایش اعتماد به نفس، کاهش رفتارهای تهاجمی، حفظ سلامت روانی، تأمین بهداشت روانی، افزایش انگیزه و افزایش امید به زندگی است. پیامدهای اجتماعی دارای کدهای بهبود نگرش جمعی، افزایش اعتماد در جامعه، افزایش مشارکت جمعی و افزایش مسئولیت‌پذیری اجتماعی است. بهبود مهارت‌ها دارای کدهای مهارت گفت‌وگو، مهارت همکاری و مشارکت و کار گروهی، مهارت پیروی از قوانین و نظم و انضباط است. در شکل (۳)، مدل پیشنهادی برنامه درسی آموزش شهروندی برای دانش‌آموزان با نیازهای ویژه (کم‌توان ذهنی) ارائه شده است.

فرهنگ‌سازی دارای کدهای آموزش اصناف مختلف در رابطه با احترام به افراد کم‌توان ذهنی، بسترسازی اجتماعی در جهت الگوهای زندگی افراد کم‌توان ذهنی، استفاده از رسانه‌های عمومی و ملی و استفاده از شبکه‌های اجتماعی است. اخلاق‌گرایی دارای کدهای ترویج زندگی اسلامی ایرانی، ترویج معنویات، تطبیق آموزه‌های دینی با اصول آموزش شهروندی، انگیزه‌های شرعی به‌عنوان بخشی از انگیزه‌های همکاری با مدیریت پسماند. اعتقادات مذهبی و مؤلفه‌های تقوا، عمل به احکام و آموزه‌های دینی و بُعد مذهبی اسراف‌ستیزی و اصلاح الگوی مصرف است. حمایت دولتی دارای کدهای وضع قوانین و اصول در جهت آموزش شهروندی از سنین کودکی، حمایت دولتی از مدارس با برنامه آموزش شهروندی، تأمین منابع مالی موردنیاز، پویاسازی قوانین و بهبود قوانین مرتبط با آموزش و پرورش در جهت آموزش شهروندی است. در نهایت پیامدها، نتایج و حاصل راهبردها و یا کنش‌ها واکنش‌ها هستند. به عبارت دیگر، هر جا انجام یا عدم انجام کنش / واکنش معینی در پاسخ به امر یا مسئله‌ای یا به‌منظور اداره یا حفظ موقعیتی از سوی فرد یا افرادی انتخاب شود، پیامدهایی پدید می‌آید. برخی از پیامدها خواسته و برخی

شکل ۲، الگوی پیشنهادی برنامه درسی آموزش شهروندی برای دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی

در برنامه‌ریزی خود باید راه‌هایی را برای به حداقل رساندن یا کاهش این موانع در نظر بگیرید تا همه دانش‌آموزان بتوانند به‌طور کامل مشارکت کنند و یاد بگیرند.

بسیاری از ارزشیابی کلاس درس برای دانش‌آموزان با نیازهای ویژه به سبک ایستا یا خلاصه است. این بدان معناست که بسیاری از اطلاعات جمع‌آوری شده نشان‌دهنده یک عکس فوری است، که لزوماً امکان تغییر یا برجسته کردن پیشرفت را نشان نمی‌دهد. دانش‌آموزان با نیازهای ویژه معمولاً در آزمون‌های استاندارد سنتی ضعیف عمل می‌کنند. آنها ممکن است فاقد انواع خاصی از زبان یا تجارب شناختی باشند. آنها ممکن است با فرهنگ تست‌زنی آشنا نباشند. آنها ممکن است قرار گرفتن در معرض مناسب با مواد چاپی (تصاویر، متن) نداشته باشند یا ممکن است تعامل ناکافی بزرگسال و کودک داشته باشند. هر یک از اینها ممکن است از مشارکت معنادار در سناریوهای ارزیابی سنتی جلوگیری کند. بنابراین برای مشارکت دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی برنامه‌های آموزش شهروندی، اصلاحات و زیرساخت‌های مناسب مورد نیاز است.

الگوی شهروندی پیشنهادی مهمترین پارادایم در تنظیمات برای دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی است. اهداف مشارکت همه‌جانبه در جامعه و بهینه‌سازی رضایت و رفاه است. مدل پیشنهادی در این پژوهش نیز بر ۴ پایه استوار است: کیفیت زندگی، رهایی، حمایت و مریگری و توانمندسازی.

"کیفیت زندگی" به امکان سازماندهی و هدایت زندگی خود در همه زمینه‌ها توسط فرد اشاره دارد. تمرکز بر روی "اجرای" نرمال بودن و پشتیبانی خاص مکمل است. کیفیت زندگی تعیین‌کننده بهزیستی جسمی، روانی و عملکردی و لذت بردن از زندگی فرد در شرایط خاص است. «رهايي» بر بهینه‌سازی رشد فرد و موقعیت برابر او در جامعه تمرکز دارد. تمرکز "پشتیبانی" بر اجرای روش‌ها و استراتژی‌های تحریک‌کننده توسعه، عملکرد، رفاه و حقوق کودکان با نیازهای ویژه است. این اهداف را می‌توان با ارائه پشتیبانی به روش‌های مختلف توسط شبکه‌های اجتماعی و علاوه بر آن توسط متخصصان و خدمات دست یافت.

در "توانمندسازی" جنبه‌های کیفیت زندگی، رهایی و حمایت ادغام شده است. توانمندسازی امکان واقعی افراد با نیازهای ویژه را برای موفقیت تقویت می‌کند. ایمان به توانایی‌های خود قدرت و انرژی برای آگاهی از وضعیت و نیاز به حقوق

آموزش شهروندی در مقاطع تحصیلی، مستلزم گنجاندن سرفصل‌های مختلف در تمامی عناصر برنامه درسی اعم از اهداف، محتوا، روش تدریس و غیره است. عباس زاده شهری و همکاران (۱۴۰۰)، براساس الگوی تربیت شهروند حرفه‌ای در آموزش و پرورش براساس نظریه داده بنیاد نشان دادند. تأثیرگذارترین کدهای هر معیار راهبردهای تربیت اجتماعی شهروندی، ارزیابی عملکرد عناصر آموزشی در نظام آموزش و پرورش، رعایت استانداردهای آموزشی بوده است. همچنین ۳ بُعد دانشی، نگرشی و توانشی (مهارتی) مهم‌ترین ابعاد تربیت شهروندی هستند (۲۳). برای آموزش شهروندی باید برنامه درسی ویژه این امر تدوین شود. گنجاندن محتوای خاص آموزش شهروندی در برنامه‌های معمولی نمی‌تواند پاسخگوی نیاز جامعه باشد. بلکه توجه به همه جنبه‌ها و عناصر برنامه درسی در آموزش شهروندی حائز اهمیت است. در سطح عام، طرح یا الگوی برنامه درسی ناظر به تصمیم‌گیری در خصوص مبانی ارزشی یا الگوی برنامه‌ی درسی از نوع منبع یا منابع اطلاعات است و توسط برنامه‌ریز انتخاب می‌شود که شناسایی دیدگاه‌های حاکم بر برنامه‌ی درسی است. تعیین اهداف، انتخاب محتوا، راهبردهای یاددهی یادگیری و روش‌های ارزشیابی از عناصر اصلی برنامه درسی محسوب می‌شوند. گلشن و همکاران (۱۳۹۹)، بیان داشتند با وجود اهمیت آموزش شهروندی، ضروری است که چنین آموزش‌هایی قالب برنامه‌های مدون و سازمان‌دهی شده صورت گیرد، برای این منظور طراحی الگوی برنامه درسی ضروری است (۲۴). بروس و همکاران (۲۰۱۹) نشان دادند که دیدگاه آنها در مورد ایده شهروند نامعلوم بوده است، به دنبال هماهنگی و تمایل به همسان‌سازی در روابط بوده‌اند و دیدگاه‌های قوم‌گرایانه، پدرسالاری و رستگاری را قبول دارند (۲۵). علی پور و همکاران (۱۳۹۹)، نشان دادند که یک روش تدریس نمی‌تواند جوابگوی نیازهای همه‌جانبه کودکان کم‌توان ذهنی باشد، بنابراین معلمان می‌توانند از روش‌های تدریس مختلف استفاده کنند و روش سنجش عملکردی همراه با ارزشیابی ملاک مرجع، مؤثرترین روش ارزشیابی از آموخته‌های دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی می‌تواند باشد (۲۶).

پارخ (۲۰۱۴)، توضیح داد که اجرای دوره آموزشی شهروندی برای دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی برای توسعه شهروندی فعال مؤثر بوده است (۲۷). برای فراگیر کردن درس‌های شهروندی، معلمان باید پیش‌بینی کنند که چه موانعی برای مشارکت و یادگیری فعالیت‌ها، درس‌ها یا مجموعه‌ای از درس‌ها ممکن است برای دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی ایجاد کند. بنابراین

و فعالیت‌های دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی در جریان اجرای آموزش‌های شهروندی صورت گیرد.

همچنین برگزاری دوره‌های آموزشی برای مربیان در اجرای صحیح آموزش شهروندی برای دانش‌آموزان با نیازهای ویژه ضروری است.

References

1. Koh M., Shin S. Education of students with disabilities in the USA: Is Inclusion the answer? *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 2017; 16(10): 1-17.
2. Kauffman, J. M., Hallahan, D. P., & Lloyd, J. W. Politics, science, and the future of learning disabilities. *Learning Disability Quarterly*, 1998; 21(4): 276-280.
3. Araayesh, M., Sheikhi, M. T., Ejlali, H. P., Development of a model for citizenship education with an approach based on data foundation theory, *Urban Sociological Studies*, 2019; 9(31): 118-85.
4. Hallahan, D. P., Kauffman, J. M., & Pullen, P. C. *Exceptional learners: An Introduction to Education*. Allyn & Bacon, Pearson Education, Inc. USA. 2009.
5. Afrooz, G.A., *Introduction to the Education of Exceptional Children*, Thirty-first Edition. Tehran, Tehran University Press. 2021.
6. Bezliudnyi, R. *Inclusive education of teenagers with special needs in the United States of America*. Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2019; 1, 1-7.
7. Koh M., Shin S. Education of students with disabilities in the USA: Is Inclusion the answer? *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 2017; 16(10): 1-17
8. Sobhani Nejad, M., Najafi, H., Jafari Harandi, R., Analysis of the position of the basic components of citizenship education in the content of elementary school social studies textbooks, education and learning research (Daneshvar Behavior). 2018; 15(1): 67-78.
9. Nesayan, A., Asadi Gandmani, R., The effectiveness of social skills training on behavioral problems of adolescents with mental disabilities, *Rehabilitation Quarterly*, 2016; 17(2): 166-158.
10. Capri, C. The politics of person-making: Ethics of care, Intellectual impairment citizenship, and a reclaiming of knowledge. In *The Palgrave handbook of disability and citizenship in the Global South*, p. 269-292. Palgrave Macmillan, Cham, 2019.

اجتماعی، قاطعیت، برقراری ارتباط، مشارکت، زندگی، کار و گذراندن اوقات فراغت در کنار دیگران و حرکت در درون جامعه گسترش می‌دهد. در سطح فردی یا روان‌شناختی، توانمندسازی به افزایش عزت نفس و اعتماد به نفس، احساس کنترل و داشتن زندگی شخصی، خودکارآمدی، احساس انسجام و سرزندگی (شوق) در زندگی اشاره دارد. این رشد قدرت از درون است. طبق نظر ریز و همکاران (۲۰۲۱)، شهروندی فعال برای کودکان و نوجوانان با نیازهای ویژه، تغییری از وابستگی و انفعال به خودمختاری، خودآگاهی و خودراهبری است (۲۸). همچنین من و همکاران (۲۰۱۵)، نشان داده است برای بسیاری از دانش‌آموزان با نیازهای ویژه، مشارکت اجتماعی براساس آموزش شهروندی می‌تواند پایه‌ای برای مهارت‌های حمایت از خود باشد (۲۹).

مهم‌ترین نتایج به دست آمده از مصاحبه‌ها بر محتوای آموزش شهروندی و روش‌های آموزش تأکید داشتند. اهمیت کاربردی بودن آموزش‌های شهروندی برای دانش‌آموزان با نیازهای ویژه چندین مرتبه توسط مصاحبه‌شوندگان بیان شد. در خصوص سرفصل‌های آموزش شهروندی بر آموزش ارزش‌های انسانی و اخلاقی، آموزش درس‌های زندگی (نظم و مسئولیت‌پذیری)، فرهنگ‌سازی، آموزش ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی، آموزش سیاسی، مشارکت مدنی، تأکید بر عدالت اجتماعی و آموزش چند فرهنگی تأکید شده است. در خصوص روش‌های تدریس و آموزش نیز، بر تشکیل گروه‌های غیررسمی و نظارت بر فعالیت گروه‌ها، یادگیری در عمل و روش‌های تدریس شاگرد محور و مشارکتی تأکید شده است. بر اساس نتایج به دست آمده، پیشنهاد‌های زیر ارائه می‌شود:

با توجه به نتایج به دست آمده، بسترسازی آموزش شهروندی در اداره آموزش و پرورش را برای کودکان با نیازهای ویژه فراهم کنند. پیشنهاد می‌شود گروه‌های آموزشی مخصوص برای آموزش شهروندی به صورت آموزش ویژه برای کودکان کم‌توان ذهنی تشکیل شود. همچنین با توجه به نبود قوانین و مقررات لازم، قوانین لازم در جهت بهبود کیفیت آموزش شهروندی برای کودکان با نیازهای ویژه تصویب شود.

پیشنهاد می‌شود برای فرهنگ‌سازی در سطح جامعه برای تفهیم اهمیت آموزش شهروندی، از رسانه‌های جمعی و شبکه‌های اجتماعی استفاده شود. پیشنهاد می‌شود با توجه به نیاز به راهبری و توجه در مسیر آموزش شهروندی، تقدیر و ارزش‌گذاری اعمال

11. Halgin, RP, Cross Whitburn, S. Psychopathology (Clinical Perspectives on Mental Disorders Based on DSM-5, (Yahya Seyed Mohammadi, translation) Volume One, Tehran, Ravan Publishing, Thirteenth Edition, 2014.
12. Garrote, A. The Relationship between Social Participation and Social Skills of Pupils with an Intellectual Disability: A Study in Inclusive Classrooms. *Frontline Learning Research*, 2017; 5(1): 1-15.
13. Zigler, E. The individual with mental retardation as a whole person. *Personality development in individuals with mental retardation*, ed. E. Zigler & D. Bennett-Gates, 1999; 1-16.
14. Behpajoo, A., *Intelligence Disability: Definition, Classification and Support Systems*, Second Edition, Tehran, University of Tehran Publishing Institute, 2019.
15. Hu, H., Gao, J., Jiang, H., Jiang, H., Guo, S., Chen, K., ... & Qi, Y. A comparative study of behavior problems among left-behind children, migrant children and local children. *International journal of environmental research and public health*, 2018; 15(4): 655.
16. Hornby, G. Inclusive special education: development of a new theory for the education of children with special educational needs and disabilities. *British Journal of Special Education*, 2015; 42(3): 234-256
17. Alkahtani, M. A., & Al-Qahtani, H. H. Promoting Active Participation of Children with Intellectual Disabilities in Social Activities through Citizenship Education in Disability Centers in Tabuk, Saudi Arabia. *Educational Research and Reviews*, 2017; 12(19): 950-955
18. Bezliudnyi, R. Inclusive education of teenagers with special needs in the United States of America. Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2019; 1: 1-7.
19. Behrad, B., 2005, Educational Content and Preparation of Educable Mentally Retarded Children in the Field of Independent Life Skills from the Perspective of Teachers and Parents, *Research in Exceptional Children*, 2005; 17(3): 294-271.
20. Ghasvand, A., Citizenship Education in Tehran Schools, Effects and Consequences, *Quarterly Journal of Welfare Planning and Social Development*, 2015; 23: 207-231.
21. Creswell, J. W. *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Method Approaches*, 3rd ed. Thousand Oaks, CA: Sage, 2012.
22. Farrell, M. *Foundations of Special Education: An Introduction*. Malden: Wiley-Blackwell, 2009.
23. Abbaszadeh Shahri, T., Shafizadeh, H., Soleimani, N., Designing a model for educating professional citizens in education based on data theory, *Islamic lifestyle with a focus on health*, 2021; 5(3): 139-129.
24. Golshani, M., Maki Al-Agha, b. A. Etemad Ahari, A., Designing a model of citizenship education curriculum for students. *Journal of Research in Educational Systems*, 2020; 14(51): 60-39.
25. Bruce, J., North, C., FitzPatrick, J. Preservice teachers' views of global citizenship and implications for global citizenship education. *Globalisation, Societies and Education*, 2019; 1-16.
26. Alipour, A., Ali Asgari, M., Hosseinihah, AS, Haj Hosseinejad, H., 1399, Explaining the elements of the curriculum for job empowerment of mentally retarded children (synthesis research) . *Bi-Quarterly Journal of Theory and Practice in the Curriculum*, 2020; 8(15): 382-347.
27. Parekh, G. Social citizenship and disability: identity, belonging, and the structural organization of education. A Dissertation submitted to the Faculty of Graduate Studies in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, 2014.
28. Reyes, J. Meneses, J. MELIAN, e. A systematic review of academic interventions for students with disabilities in Online Higher Education. *European Journal of special Needs Education*, 2021.
29. Mann, J. A., Dymond, S. K., Bonati, M. L., & Neeper, L. S. Restrictive citizenship: Civic-oriented service-learning opportunities for all students. *Journal of Experiential Education*, 2015: 38, 56-72